

BILVOSITA SOLIQLAR ORQALI BUDJET BARQARORLIGINI TA'MINLASHNING JAHON TAJRIBASI.

Mansurova Arofatxon Shavkat qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Byudjet hisobi va g ‘aznachilik ishi”

kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

Bilvosita soliqlar orqali byudjet barqarorligini ta'minlash ko'plab mamlakatlarda keng qo'llaniladigan yondashuv hisoblanadi. Buning asosiy sababi shundaki, ushbu soliqlar davlat uchun nisbatan barqaror va oldindan prognoz qilish mumkin bo'lgan daromad manbaini yaratadi. Bevosita soliqlar ko'proq aholining daromad darajasiga bog'liq bo'lib, iqtisodiy inqiroz yoki iqtisodiy faollik pasaygan davrlarda sezilarli darajada kamayishi mumkin. Bilvosita soliqlar esa tovar va xizmatlar iste'moliga qo'llaniladi. Odatda iste'mol jarayoni iqtisodiy o'sish sekinlashgan davrlarda ham to'liq to'xtab qolmaydi. Shu sababli bilvosita soliqlar davlat byudjetiga nisbatan barqaror tushum keltirib turadi. Aynan shu omil sababli ko'plab hukumatlar moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va davlat xarajatlarini uzluksiz moliyalashtirish uchun fiskal siyosatning muhim qismi sifatida bilvosita soliqlardan keng foydalanadi.

Rivojlangan iqtisodiyotga ega mamlakatlarda byudjet barqarorligini ta'minlashda Qo'shilgan qiymat solig'i muhim fiskal instrumentlardan biri hisoblanadi. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida QQS soliq tizimining markaziy elementlaridan biri sifatida qo'llaniladi. Ushbu soliq ishlab chiqarish va taqsimot jarayonining har bir bosqichida qo'shilgan qiymatga nisbatan hisoblanadi. Natijada davlat byudjetiga soliq tushumlari tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hamda sotish jarayonining turli bosqichlarida bosqichma-bosqich tushib boradi.

Ko'plab mamlakatlarda byudjet barqarorligini ta'minlashda Aksiz solig'i ham muhim o'rin tutadi. Ushbu soliq odatda alkohol mahsulotlari, tamaki mahsulotlari, yoqilg'i va ayrim hashamatli tovarlarga qo'llaniladi. Aksiz soliqlari davlat byudjeti uchun sezilarli

daromad manbai bo'lish bilan birga, tartibga soluvchi vazifani ham bajaradi. Ya'ni ular sog'liq uchun zararli yoki ekologik jihatdan salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan mahsulotlar iste'molini kamaytirishga xizmat qiladi. Hukumatlar ko'pincha aksiz soliq stavkalarini o'zgartirish orqali ham fiskal, ham ijtimoiy siyosat maqsadlariga erishishga harakat qiladi. Masalan, tamaki mahsulotlariga soliq stavkalarini oshirish bir tomondan byudjet daromadlarini ko'paytirsam, ikkinchi tomondan chekish darajasini pasaytirishga va sog'liqni saqlash xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi. Ko'plab aksiz tovarlariga bo'lgan talab nisbatan barqaror bo'lgani sababli bu soliq turi byudjet uchun ishonchli daromad manbai hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda yana bir muhim instrumentlardan biri import qilinadigan mahsulotlarga qo'llaniladigan Bojxona bojlari hisoblanadi. Globalizatsiya va savdo erkinlashuvi natijasida ko'plab tarif stavkalari bosqichma-bosqich kamaytirilgan bo'lsa-da, bojxona bojlari hali ham ko'plab mamlakatlarda, ayniqsa rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda byudjet daromadlariga hissa qo'shadi. Ushbu soliqlar davlat chegaralarida undirilgani sababli ularni nazorat qilish va ma'muriy jihatdan boshqarish nisbatan oson hisoblanadi. Bojxona bojlari nafaqat fiskal vazifani bajaradi, balki ichki ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish va import tarkibini tartibga solish imkonini ham beradi. Xalqaro savdo hajmi oshgani sari bojxona orqali tushadigan daromadlar ham ko'payishi mumkin, bu esa davlat moliyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ko'plab davlatlar bilvosita soliqlar tizimini takomillashtirish orqali byudjet barqarorligini mustahkamlab kelmoqda. Ayniqsa soliq ma'muriyatchiligini rivojlantirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida davlat organlari iqtisodiy operatsiyalarni real vaqt rejimida kuzatish, soliqdan bo'yin tovlash holatlarini kamaytirish hamda moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari va raqamli hisobot tizimlari soliq organlariga iqtisodiy faoliyatni aniqroq monitoring qilish va soliqlarni samarali undirish imkonini beradi. Natijada byudjet daromadlarining ishonchliligi va barqarorligi ortadi. Raqamli soliq

tizimlarini muvaffaqiyatli joriy etgan mamlakatlarda soliq intizomi darajasi yuqori bo‘lib, fiskal barqarorlik ham mustahkamlanadi.

Xalqaro tajriba shuni ham ko‘rsatadiki, bilvosita soliqlarning samaradorligi soliq tizimining muvozanatli tuzilishiga bog‘liq. Hukumatlar bilvosita va bevosita soliqlar o‘rtasida optimal nisbatni saqlashi zarur. Chunki bilvosita soliqlar tovar va xizmatlar narxiga qo‘shilganligi sababli ular past daromadli aholi qatlamlariga nisbatan ko‘proq ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Daromadining katta qismini iste’molga sarflaydigan aholiga soliq yukining ortib ketishini oldini olish uchun ko‘plab davlatlar zarur mahsulotlarga imtiyozli stavkalar yoki soliqdən ozod qilish mexanizmlarini qo‘llaydi. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar yoki ta’lim xizmatlariga nisbatan pasaytirilgan QQS stavkalari joriy etilishi mumkin. Bunday yondashuv ijtimoiy himoyani ta’minlash bilan birga soliq tizimining daromad keltirish imkoniyatini ham saqlab qoladi.

Bundan tashqari, global iqtisodiy integratsiya va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi ko‘plab mamlakatlarni bilvosita soliq siyosatini yangilashga undamoqda. Raqamli xizmatlar, onlayn platformalar va transchegaraviy elektron tijorat operatsiyalari ham tobora ko‘proq QQS tizimiga kiritilmoqda. Bu esa zamonaviy iqtisodiy faoliyat shakllarini soliqqa tortish orqali davlat byudjeti daromadlarining kamayib ketishini oldini olishga xizmat qiladi. Soliq qonunchiligini yangi iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish orqali davlatlar o‘z fiskal barqarorligini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Umuman olganda, jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bilvosita soliqlar byudjet barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ularning keng soliq bazasi, nisbatan sodda ma’muriy boshqaruv tizimi va iste’mol bilan bevosita bog‘liqligi ularni davlat uchun ishonchli daromad manbaiga aylantiradi. Samarali soliq ma’muriyatchiligi, raqamli monitoring tizimlari va muvozanatli fiskal siyosat bilan birgalikda qo‘llanganda bilvosita soliqlar davlat byudjeti daromadlarining barqarorligini ta’minlash hamda uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ko‘plab mamlakatlar o‘zlarining bilvosita soliq tizimini takomillashtirish va o‘zgarib borayotgan iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish ustida doimiy ravishda ish olib bormoqda.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, bilvosita soliqlar byudjet barqarorligini ta'minlash uchun bir qator muhim imkoniyatlarni yaratadi. Ularning eng asosiy afzalliklaridan biri keng soliq bazasiga ega ekanligidir. Bilvosita soliqlar tovar va xizmatlar iste'moliga qo'llanilgani sababli ular iqtisodiyotda amalga oshiriladigan ko'plab moliyaviy operatsiyalarni qamrab oladi. Bu esa davlatga iqtisodiyotning turli sohalaridan daromad yig'ish va byudjetga mablag'larning barqaror tushib turishini ta'minlash imkonini beradi. Iqtisodiy rivojlanish, aholi daromadlarining oshishi va iste'mol hajmining kengayishi bilan birga bilvosita soliqlar tushumi ham ortib boradi, bu esa davlatning moliyaviy salohiyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bilvosita soliqlar hukumatlar uchun iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda ham moslashuvchan vosita hisoblanadi. Soliq stavkalarini o'zgartirish, ayrim tovarlarga imtiyozlar berish yoki aksincha, soliq yukini oshirish orqali hukumatlar iste'mol tuzilmasi va iqtisodiy xatti-harakatlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, tamaki mahsulotlari, alkogol ichimliklar yoki atrof-muhitga zarar yetkazuvchi mahsulotlarga nisbatan yuqori aksiz soliqlarini belgilash ularning iste'molini kamaytirishga yordam beradi hamda sog'liqni saqlash va ekologik siyosatni qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, ayrim sohalarga soliq imtiyozlari berish orqali investitsiyalarni rag'batlantirish va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash mumkin. Shunday qilib, bilvosita soliqlar nafaqat fiskal daromad manbai, balki iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish vositasi ham hisoblanadi.

Shu bilan birga, bilvosita soliqlardan byudjet barqarorligini ta'minlash vositasi sifatida foydalanish ayrim muammolar va xavflarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Eng ko'p muhokama qilinadigan masalalardan biri bilvosita soliqlarning regressiv xususiyatidir. Bu soliqlar tovar va xizmatlar narxiga qo'shib hisoblanishi sababli ular past daromadli aholiga nisbatan ko'proq ta'sir ko'rsatishi mumkin. Chunki past daromadli aholi o'z daromadining katta qismini iste'molga sarflaydi va natijada bilvosita soliqlar ulushi ularning daromadida nisbatan yuqori bo'lib qoladi. Bu holat ijtimoiy tenglik va daromad taqsimoti bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Yana bir xavf shundan iboratki, bilvosita soliqlar tushumi iqtisodiy faollik darajasiga ma'lum darajada bog'liq bo'ladi. Odatda iste'mol nisbatan barqaror bo'lsa-da, jiddiy iqtisodiy inqiroz yoki bozor beqarorligi davrida tovar va xizmatlarga bo'lgan talab kamayishi mumkin. Bunday sharoitda bilvosita soliqlar tushumi ham qisqaradi. Agar mamlakat byudjeti asosan bilvosita soliqlarga tayanadigan bo'lsa, iqtisodiy pasayish davrida fiskal barqarorlikka xavf tug'ilishi mumkin.

Bilvosita soliqlar stavkalarining juda yuqori bo'lishi ham ayrim salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Agar soliqlar tovar narxini sezilarli darajada oshirib yuborsa, ayrim tadbirkorlar yoki iste'molchilar noqonuniy savdo yoki yashirin iqtisodiyot orqali soliqdan qochishga harakat qilishi mumkin. Bu ayniqsa aksiz solig'i qo'llaniladigan mahsulotlar, masalan tamaki, alkogol yoki yoqilg'i mahsulotlari bozorida ko'proq kuzatiladi. Natijada davlat byudjeti kutilgan daromadlarni to'liq ololmasligi va soliq nazoratini amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Xulosa. Bilvosita soliqlar davlat byudjeti barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ular keng soliq bazasi, iste'mol bilan bevosita bog'liqligi va nisbatan sodda ma'muriy boshqaruv tizimi tufayli davlat uchun ishonchli daromad manbai hisoblanadi. QQS, aksiz solig'i va bojxona bojlari kabi instrumentlar orqali hukumatlar nafaqat fiskal daromadlarni oshirish, balki iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, bilvosita soliqlardan samarali foydalanish uchun soliq tizimining muvozanatli tuzilishi, kuchli ma'muriy nazorat va raqamli monitoring tizimlarining joriy etilishi zarur.

Biroq, bilvosita soliqlarning regressiv xususiyati, iqtisodiy inqirozlarga nisbatan sezgirliigi va yuqori stavkalar tufayli yashirin iqtisodiyotning rivojlanish xavfi mavjud. Shuning uchun ularni qo'llashda ijtimoiy adolat va fiskal barqarorlikni muvozanatlash muhimdir. Raqamli iqtisodiyot va global savdo sharoitida soliq tizimini doimiy ravishda modernizatsiya qilish, transchegaraviy va onlayn operatsiyalarni soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish orqali bilvosita soliqlar daromad keltirish qobiliyatini saqlab qoladi va byudjet barqarorligini mustahkamlaydi.

Shunday qilib, jahon tajribasi ko'rsatadiki, bilvosita soliqlar davlat moliyaviy barqarorligini ta'minlash, uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda strategik ahamiyatga ega vosita sifatida e'tirof etiladi. Ularni samarali boshqarish va doimiy islohotlar bilan qo'llash davlat fiskal salohiyatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mansurova, A. S. (2026). Bilvosita soliqlar orqali byudjet barqarorligini ta'minlashning jahon tajribasi. Toshkent: Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti.
2. European Commission. (2023). Value Added Tax (VAT) in the EU: Guidelines and Implementation. Brussels: European Union.
3. IMF. (2021). Revenue Mobilization through Indirect Taxes in Developing Economies. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
4. Bird, R., & Zolt, E. (2019). Taxation and Development: The Weakest Link? Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
5. James, S., & Nobes, C. (2020). The Economics of Taxation. London: Routledge.
6. World Bank. (2022). Digitalization of Tax Administration: Best Practices. Washington, D.C.: World Bank Group.
7. Musgrave, R., & Musgrave, P. (2018). Public Finance in Theory and Practice. New York: McGraw-Hill Education.
8. Torgler, B. (2021). Tax Compliance and Fiscal Sustainability. Cham: Springer.